

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI

ALISHER NAVOIY NOMIDAGI TOSHKENT
DAVLAT O'ZBEK TILI VA ADABIYOTI UNIVERSITETI

ONA TILI TA'LIMIDA O'QITISH VA BAHOLASH MUAMMOLARI

mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy
anjuman materiallari

TURKIY XALQLAR ADABIYOTIDA OZARBAYJON ADABIYOTINING TUTGAN O'RNINI

Nilufar Berdiyeva,

Alisher Navoiy nomidagi ToshDO'TAU
Ona tili va adabiyot ta'limi kafedrası o'qituvchisi

Annotatsiya

Kavkaz xalqlari orasida ozarbayjonlar o'zlarining eng qadimgi boy madaniyatiga ega ekanligi bilan ajralib turadi. Ozarbayjon xalq og'zaki ijodi asarlari janr jihatidan rang – barang bo'lib, u nihoyatda ko'plab mavzularda yaratilgan. Shular haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar: o'zbek, Ozarbayjon, folklor, epos, turkiy, davlat tili, drama.

Ko'pgina xalq dostonlari, ertaklari o'zbek folklori bilan tematik tomondan o'xshashdir. Masalan, "Ko'r o'g'li", "Oshiq g'arib", "Shoh Ismoil", "Asli va Karam" kabi dostonlarning izlarini o'zbek folkloridan ham topish mumkin. Melik – Mamed, Kal Ahmad sarguzashtlarini hikoya qiluvchi latifalar esa Nasriddin Afandi va Aldar Ko'sa, latifalariga hamohangdir. "Kitobi dada Qurqut" eposi taxminan VII-VIII asrlarda yaratilgan bo'lib, u 12 qissadan iborat. Hozir ana shu syujetlar asosida bir qancha muzikali dramalar yaratilgan. Bularda qadimgi o'g'iz — turkiy qabilalarining o'z mustaqilligi uchun olib borgan kurashi tasvirlangan.

Ozarbayjon adabiyoti bilan o'zbek adabiyoti orasidagi ko'pgina an'analar bir-biriga o'xshash bo'lib, ularning aloqalari uzoq asrlarga borib taqaladi. Masalan, A.Navoiy o'z "Xamsa"sini yaratishda Nizomiydan o'rgangan, unga ergashib yozgan bo'lsa, mashhur Ozarbayjon shoiri Fuzuliy esa Navoiydan o'rganib "Layli va Majnun" asarini yozgan. Bu an'analar bugungi kunda ham faol davom etib kelmoqda. Biz Ozarbayjon adabiyotini o'rganganda faqat Shimoliy Ozarbayjonni emas, balki Janubiy Ozarbayjon adabiyotining ham diqqatga sazovor tomonlarini ta'kidlab o'tishimiz lozim.

Ma'lumki, turli tarixiy voqealar tufayli ozarbayjon xalqi ikki davlat territoriyasida yashashga to'g'ri kelgan. 15 millionga yaqin ozarbayjonlar Shimoliy Eronda yashaydi. Ularning ham boy adabiyoti bor. Ozor o'g'li, Madina Gulgun, Akima Billuriy, Fitrat kabi ijodkorlar Eron Ozarbayjonining ko'zga ko'ringan vakillaridir.

VII–VIII asrlarda arab tili, IX asrdan boshlab esa fors tili davlat tili bo'lganligi sababli ko'pgina ozarbayjon ijodkorlari o'z asarlarini arab va fors tillarida yozgan. Tarixda o'tgan mashhur Ismoil Yassor, Ahmad Tabriziy, Xatib Tabriziy, Shervoniy, Nizomiy Ganjaviy kabi ozarbayjonlik ijodkorlarning asarlari arab va fors tillarida yaratilgan. M.Fuzuliy, M.Oxundov singari ijodkorlar asarlarining ham kattagina qismi fors tilida yozilgandir.

XI–XII asrlarda Ozarbayjonda arablar istilosi susayib, mahalliy feodal davlatlar vujudga keldi. Ana shu davrda feodal saroy adabiyoti rivojlandi. Abul Ula Ganjaviy, shoir va astronom Falakiy – Shervoniy, shoira Maxseti Ganjaviylar ko'plab g'azal va ruboiylar yaratdi.

Ma'lumki, ozarbayjon adabiyoti turkiy xalqlar adabiyoti ichida eng boy, eng rivojlangan adabiyot sanaladi. XV asrgacha ko'pgina ozarbayjon ijodkorlari o'z asarlarini arab va fors tillarida yozgan. Bu adabiyotning shakllanishida folklor asarlari bilan bir qatorda arab va fors tilidagi adabiyotning kuchli ta'siri bo'lganligi ham shundandir.

Ilk ozarbayjon yozuvchilaridan biri Gatran Tabriziy bo'lib, u Ganja va Tabriz hukmdorlarining saroy shoiri bo'lgan. Uning ko'plab qasidalari va «Qobusnoma» asari bizgacha yetib kelgan.

Abul-ul Ganjaviyni esa «Shoirlar podshosi» deb atagan. Bu shoir XI asr oxiri XII asr boshlarida yashagan. U nihoyatda bilimdon kishi bo'lib, o'z zamonidagi falakiyot, falsafa, riyozaat kabi ilmlarni ham mukammal bilgan va ko'p ijodkorlarga ustozlik qilgan. Muhammad Falaki Shirvoniyni shoh Manuchehrga bag'ishlangan ko'plab qasidalari bor. XP asrda yashagan shoira Mexseti Ganjaviy esa ajoyib musiqalar yaratib, katta shuhrat qozongan. Ayrim ma'lumotlarga qaraganda Mexseti shohning o'g'li Amir Ahmadni sevgan va u haqda ishqiy doston yozgan. Shoiraning yozgan ruboiylarini esa Umar Xayyom ruboiylari bilan tenglashtiradi.

Bu davrda yashagan Afzaliddin Haqqoniy esa Shervon shohga ko'plab qasidalar yozgan, keyinchalik o'sha tuzum va jaholatni tanqid qilib yozgan asarlari uchun ta'qib ostiga olingan. U vatanidan uzoqlarga ketib, umr bo'yi boshqa mamlakatlarda yashashga majbur bo'lgan. Uning «Tuhfatul Iroqayin», «Madain qasri» kabi asarlari bor.

Ozarbayjon adabiyotining yirik klassigi Nizomiy Ganjaviy esa yoshlikdan matematika va astronomiyaga juda qiziqqan va shu soha bo'yicha bilimlar olgan. U arab va fors tillarini mukammal bilgan. Bu davrda Ozarbayjonda Shirvon Tohir sulolasi hukmronlik qilar edi. Ular shoirmi o'z saroylariga taklif qildi, lekin Nizomiy bu taklifni rad qilib, erkin ijod qilishni ma'qul ko'rdi. U o'z asarlarini fors tilida yozdi, chunki bu til o'sha paytda Ozarbayjonda davlat tili hisoblanar edi. Ganjaviyning o'z ona tilida ijod qilolmaganidan afsuslanib yozgan she'rlari ham bor.

Shoirming ijodi lirik she'rlar yozish bilan boshlanadi. Bu she'rlarning ko'pchiligi intim mavzudagi g'azallar edi. Masalan, uning «Qaydaki sen bor, qamar nadorkor, Kingaki sen yor, shakar na darkor» matla'i bilan boshlanuvchi g'azali shoir hayotligi paytidayoq hofizlar tomonidan qo'shiq qilib aytilgan degan ma'lumotlar bor. Shoir lirik she'rlarida ham o'z zamonasidan shikoyat qilib, uni «adolatsiz jamiyat» deb ataydi, adolatli shohni orzu qiladi. Nizomiy Ganjaviy lirikaning turli janrlarida ijod qilgan, u ko'plab ruboiy, qit'a, qasidalar ham yozgan. Lekin shoirmi dunyoga tanitgan, uning «Xamsa» asari bo'ldi. Nizomiy besh dostonidan iborat, «Panj ganj» asarini yozib, Sharq adabiyotida birinchi bo'lib, «Xamsa»chilikka asos soldi. O'ttiz ming misraga yaqin she'rni o'z ichiga olgan bu asar qisqa vaqt ichida yozildi. Va shoirming shuhratini olamga yoydi. Birinchi doston «Mahzan-ul asror» deb atalib, u falsafiy didaktik asardir. Bu 20 ta bob va kichik xotimadan iborat. Bu asarda o'sha davrning ijtimoiy-siyosiy, axloqiy – ta'limiy masalalar haqida fikr yuritiladi. Kichik-kichik hikmatli hikoyalar, shoir aforizmlari bu asarda ko'plab keltirilgan. Bu hikoyatlar fikrni tasdiqlash yoki yakunlash uchun qo'llanilgan. Masalan, davlat boshliqlarini adolatga chaqiruvchi Anushervon haqidagi hikoyat xarakterlidir. Anushervon ayonlari bilan bir xaroba qishloqdan

o'tayotib ikki boyqush tovushini eshitadi. Shoh ularning nima deb so'rayotganini qush tilini biluvchi dono vaziridan so'raydi. Shunda vazir deydi: "Bu boyqushlardan biri o'z qizini ikkinchisiga bermoqchi bo'lib, buning evaziga ana shu qishloqqa o'xshagan xarobalar talab qilayotir. U bo'lsa, podshohimiz Anushervon omon bo'lsa, bunday xaroba qishloqlar juda ko'payadi, istaganingcha olasan deyapti". Bundan xulosa chiqargan shoh zulm qilmaslikka, mamlakatni adolat bilan idora qilishga ahd qilibdi. Dostonda ana shunday didaktik hikoyatlar juda ko'plab uchraydi. Ikkinchi doston "Xisrav va Shirin" deb ataladi. Bunda Eron shohi Xisrav bilan arman malikasi Shirin o'rtasidagi muhabbat tasvirlanadi. Xisravni qattiq sevgan Shirin, uni to'g'ri yo'lga boshlaydi, adolatli bo'lishga undaydi. Dostonda Farhod obrazi Shirinni qattiq sevib qolgan oddiy, mehnatkash yigit sifatida berilgan. U ariq qazish va qasr qurilishida mehnat mo'jizalarini ko'rsatadi. Lekin Shirin uni hurmat qilsa-da, sevolmasligini aytadi. Xisravni o'g'li Sheruya o'ldiradi. Keyin Shirin ham Xisrav qabriga borib o'zini o'zi o'ldiradi.

Nizomiy Ganjaviy "Layli va Majnun" nomli asarida arab xalq afsonasini birinchi bo'lib yozma adabiyotga kiritib, ishq haqida ajoyib doston yaratdi. Bunda inson huquqlarining o'rta asrlarda qanday taxqirlangani ko'rsatib berilgan. To'rtinchi doston "Haft paykar" deb atalib, bu hikoya ichida hikoya usulida yozilgan. Shoh Bahrom yetti mamlakat podshoxlarining yetti qiziga uylangan. Ularga yettita qasr qurdirgan. Haftani yetti kuni yetti go'zaldan sevgi, sadoqat, mardlik kabi mavzularda yetti hikoya eshitadi. Keyin shoh Bahrom donishmand cho'pondan o'z vaziri Rost-Ravshanning sotqin va zolim ekanligini bilib qoladi. Uni zindonband etib, u qamatgan mahbuslarni ozod qiladi.

Yetti mahbusning hikoyasini tinglagan Bahrom xatolariga tushunib, mamlakatni adolat bilan idora qiladi. Lekin yana Bahromning bazm, sarguzashtlari boshlanib, o'zi fojiali halok bo'ladi.

Beshinchi doston "Iskandarnoma"da Nizomiy adolatparvar podshoh obrazini yaratdi. Iskandar dunyoni kezib shimol tomonda bir mamlakatga borib qoladi. Bu mamlakatda hamma teng, o'g'rilik yo'q, kasal kishilar ham yo'q, birov-birovdan xavfsiramaydi, butun xalq inoq yashaydi. Iskandar buni ko'rib hayron qoladi va shunday mamlakatni avval ko'rganimda dunyo kezib yurmasdim, deydi. Nizomiy Ganjaviy "Xamsa"si, umuman, uning ijodi butun Sharq adabiyotining rivoji uchun katta ahamiyatga ega bo'ldi.

Ma'lumki, XIII asrda mo'g'ul bosqinchilarining istilosi tufayli mamlakatda tushkunlik yuz berdi. Natijada diniy – mistik adabiyot shakllana boshladi. Panteistik oqimga mansub bo'lgan shoirlardan Zulfiqor Shervoniy, Shams Tabriziy, Mahmud Shabustariylar mavjud ijtimoiy tuzumdan narozilik kayfiyatlarini diniy-mistik qobiqqa o'rab ifodaladilar. Shoir Imommiddin Nasimiyning ijodi o'sha paytda mavjud bo'lgan diniy-siyosiy tashkilot – xurufiylarga yaqin turar edi. U hatto shariat qonun-qoidalariga qarshi she'rlar yozdi, insonning aql-idrokini ulug'ladi. U "Inson o'z aqli tufayli xudolik darajasiga ko'tarilishi mumkin", — degan g'oyani olg'a surdi.

XIU-XU asrlarda Ozarboyjon tilidagi adabiyotning shakllanish va taraqqiyot davri bo'ldi. Imoniddan Nasimiy, Ahmad Burxoniddin singari shoirlar o'z asarlari bilan Ozarboyjon adabiyotining shuhratni dunyoga taratdi.

Fuzuliyda tasavvufona she'rlar ham anchaginadir. U ilohiy ishq haqida otashnafas she'rlar yozadi, favqulodda go'zal tashbehtar topadi.
Tarki mayu mahbub edariz jannat uchun,
Sharh aylaki, jannatda na vor voiz?

yoki:

Mahshar kuni quram deram ul sarvi qomati,
Gar anda ham ko'rinmasa, kel qur qiyomati.

Shoir o'z jamiyatidan norozilik kayfiyatlarini ayniqsa, "Layli va Majnun" dostonida ko'proq namoyon qiladi. Bu asar haqida mashhur tanqidchi olim T.Jalilov shunday yozadi: "Men "Layli va Majnun"larni qayta-qayta o'qidim. Shunda Nizomiy dahosiga qoyil qoldim. X.Dehlaviyning bulbuldek sayrashiga ofarin dedim; Navoiyning Majnuniga motam tutib yig'ladim; Fuzuliyga kelganda hayrat mayidan mast bo'ldim. Insof bilan aytganda, Fuzuliy "Layli va Majnun"i barcha "Layli va Majnun"larning gultojidir.

O'zbek shoirlari Fuzuliydan ko'p o'rgandi. Unga ergashib she'rlar yozdi. Masalan, Mashrabning quyidagi g'azali bunga misol bo'la oladi.

Ne savdolar bosha solding, bu savdolar tuganmozm?

Ki band etding oyoqlarni, yana bandlar yozilmazmu?

Fuzuliy ijodidan hozirgi zamon o'zbek she'riyatining vakillari ham ijodiy foydalanmoqda.

Adabiyotlar:

1. Absumiyev Hamid, Turkiy xalqlar adabiyoti 1-qism. – Samarqand, 2004.
2. Absumiyev Hamid. Turkiy xalqlar adabiyoti. 2-qism. – Samarqand, 2006.
3. Abdurahmonov Abdurashid. Turkiy xalqlar adabiyoti. Qadimgi davr. Qo'llanma. – Toshkent: Sharq, 2005.
4. O'zbek-ozarbayjon adabiy aloqalariga doir. 1978.№3 5. "Yoshlik" jurnali,